

**MUHAMMED EL-EMİN EL-HERERİ'NİN HAYATI,
ESERLERİ VE HADÂİKU'R-RAVH
VE'R-RAYHÂN'DA TEFSİR YÖNTEMİ
(ÂL-İ İMRÂN SÛRESİ (ÖRNEĞİ)***

*Muhammad Amīn al-Hararī's Intellectual Biography and
Method of Exegesis in His Work Ḥadā'iq al-Rawḥ Wa
al-Rayḥān with Special Reference to Sūrat Āli'Imrān*

Servet DEMİRBAŞ

Dr. Öğr. Görevlisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler
Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Ankara/Türkiye

Ph. Dr. Lecturer, University of Ankara Yıldırım Beyazıt, Faculty of Islamic
Sciences, Department of Arabic Language and Literature
Ankara/Turkey
sdemirbas@ybu.edu.tr

ORCID ID: 0000-0001-6415-2140

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 1 Ekim / 3 October 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 13 Aralık / 13 December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Servet Demirbaş, “Muhammed El-Emîn El-Hererî'nin Hayatı, Eserleri Ve Hadâiku'r-Ravh Ve'r-Rayhân'da Tefsir Yöntemi (Âl-İ İmrân Sûresi (Örneği)”, *Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14 (Kış) 2021: 109-132, doi: 10.47098/bayburt-ilahiyat.1003227

* Bu makale, Prof. Dr. Halil Çiçek danışmanlığında yazar tarafından hazırlanan “Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân fî ravâbî ulûmî'l-Kur'an'da Tefsir Yöntemi -Âl-i İmrân Sûresi Örneği-“ (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016) adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Öz

Kur'an'ın nazmında gizlenmiş ilâhî muradı insan gücü nispetinde ilmî metotlarla keşfedilen ve onun hidayetini insanlarla buluşturan müfessirler, her zamanda ve zeminde var olmuştur. İlmî inkişafın ve farklı medeniyetlerin etkileşimiyle sürekli değişen toplumlara Kur'an'ın âlem şümül hidayetini en güzel yöntemlerle ulaştırmak, müfessirlerin önemli görevleri arasındadır. Her dönemdeki insanların şahsî ve toplumsal problemlerine ilâhî vahyin kalıcı ve ikna edici çözümler sunabilmesi Kur'an'ın tefsirinde kullanılan yöntem ve yaklaşımların doğruluğuna bağlıdır. Kur'an asr-ı saadetten günümüze kadar geçen süreçte farklı yöntemlerle tefsir edilmeye çalışılmıştır. Yaşadığımız çağdaş dönemde de farklı arayışlarla onun aydınlığı ve hidayeti asrın idrakine sunulmaya devam etmiş ve hala devam etmektedir. Bu dönemde İslam toplumunda yaşanan etkileşim ve değişim, diğer alanlarda olduğu gibi, tefsir anlayışında da farklı arayışları ve yönelişleri ortaya çıkarmıştır. Bu arayışların neticesinde seleften tevarüs eden yöntemlerle tefsir faaliyetlerini yürüten müfessirler olduğu gibi, yeni yöntem ve arayışlarla tefsir faaliyetlerini yürüten müfessirler de vardır. Bu makalede çağdaş dönem müfessirlerinden Muhammed el-Emîn el-Hereri'nin (öl. 2019) hayatı, eserleri ve *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* isimli tefsirinde yöntemi (Âl-i İmrân Sûresi Örneğinde) incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, el-Hereri, Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân, Âl-i İmrân, Yöntem.

Abstract

Tafsir scholars who attempts to provide explanation and interpretation for clear understanding of God's will within the scientific methods in proportion to human power are a fundamental part of the scientific history of Islam. Among their important duties is the following: to present the universal principles of the Qur'an with the most appropriate methods to societies that have undergone changes throughout history. Authors of exegesis aimed to bring solutions from the Qur'an to the personal and social problems faced by people in every period. However, this is directly related to the methods and approaches used in exegesis. The Qur'an has been tried to be interpreted with different methods and approaches from the time of the Prophet to the present day. In the contemporary period we live in, activities of exegesis continue with different searches. As a result of the rapid change and interaction experienced by the Islamic society in this period, important changes and discussions occurred in the field of tafsir as well as in terms of method, understanding and content. In this context, besides those who continue the traditional line inherited from old scholars, there are also commentators who carry out tafsir works with new methods and searches. This article examines Muhammad al-Amin al-Harari's (d. 2019) life and works, one of the contemporary commentary writers, and analyzes the method he used in his work *Hadâ'iq al-Rawh wa al-Rayhân* with special reference to sûrat Âli'Imrân.

Keywords: Tafsir, al-Harari, Hadâ'iq al-Rawh wa al-Rayhân, Âli'Imrân, method.

Giriş

Allah Teâlâ'nın hidayet olarak inzal ettiği Kur'an-ı Kerim'in nazmında mündemiç bulunan murad-ı ilâhînin insan gücü nispetinde keşfedilip açıklanmaya çalışılması, inzal dönemiyle eş zamanlı başlamıştır. Hz. Peygamber, kendisine indirilen ayetleri tebliğ ederken¹ aynı zamanda gerekli açık-

¹ el-Mâide, 5/67.

lamalar yaparak tebyin² vazifesini de icra ettiği için Kur'an'ın ilk müfessiridir. Sahabe ve tâbiîn döneminde daha çok şifahî olarak gelişen tefsir faaliyetleri, tedvin dönemiyle hızlanarak zaman içinde farklı yöntem ve yaklaşımlarla günümüze kadar ulaşmıştır.³

Tedvin döneminden önce İbn Abbas, (öl. 68/687) Said b. Cübeyr, (öl. 95/714) el-Hasan el-Basrî, (öl. 110/728) ve Ali b. Ebî Talhâ (öl. 143/760) gibi zatların tefsir mecmuaları günümüze ulaşsa da Kur'an'ı bir bütün olarak başından sonuna tefsir edildiği elimizde mevcut en eski tefsirin Mukâtil b. Süleyman'a (öl. 150/767) ait olduğu bilinmektedir.⁴ Hicrî 3. asırdan itibaren toplumun ihtiyaçlarına ve gelişen şartlara paralel olarak tefsirler daha çok dil bilim ağırlıklı olarak telif edilmiştir.⁵ Bir sonraki aşamada İbn Cerîr et-Taberî, (öl. 310/923) üç asırlık tefsir birikimini *Câmiu'l-beyân* adlı eserinde toplamaya çalışmıştır.⁶ Tarihî süreçte müfessirler aldıkları eğitim, mensup oldukları mezhep ve meşrebin de etkisiyle tefsirler telif ederek Kur'an-ı Kerîm'in hidayetini insanlarla buluşturmaya çalışmışlardır. Kur'an-ı Kerîm, İbn Ebî Hatim (öl. 327/938) gibi muhaddis, Zemahşerî (öl. 538/1143) gibi belâgatçı, Kurtubî (öl. 671/ 1237) gibi fakih, Fahreddîn er-Razî (öl. 538/1143) gibi kelamcı ve Kuşeyrî (öl. 465/1072) gibi mutasavvıf müfessirlerin yazdıkları büyük tefsir eserleriyle açıklanmıştır. Böylece bu eserlerle büyük bir tefsir edebiyatı oluşmuştur. Kur'an'ı Kerîm'deki muradı ilahiye açıklamaya çalışan tefsirler, yorum, yöntem ve yaklaşım biçimlerine göre rivayet ve dirayet ağırlıklı tefsirler olarak kategorize edilmiştir. Tefsirler ayrıca içeriklerine göre filolojik tefsir, ahkâm tefsiri, işârî tefsir, kelâmî/mezhebi tefsir gibi çeşitli isimlendirmelere de tabi tutulmuştur. Müfessirlerin bir kısmı, bu yöntemlerin sadece birini tercih ederken, birkaç yöntemi bir arada karma bir şekilde kullananlar da olmuştur.⁷

Geçen asırda İslam ümmetinde maddi ve manevi sıkıntılarının çoğalması, çeşitli buhranların tezahür etmesi ve bunlara bağlı farklı gelişmelerin yaşanması Kur'an-ı Kerîm'in geleneksel tefsir yöntemlerinin dışında daha farklı bakış açısı ve metotlarla tefsir edilmesini gündeme getirmiştir. Çağdaş dönem diye isimlendirilen bu süreçte Mısır'da ortaya çıkan ve diğer bölgelerdeki mütefekkirleri de etkileyen bu gibi yönelişler eleştiri oklarını

² en-Nahl, 16/44.

³ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 1426/2005), 1/44-59.

⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, (Ankara: Fecr Yayınları, 2010), 137.

⁵ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 209-216.

⁶ Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/207.

⁷ Fethi Ahmet Polat, "Dirayet Ağırlıklı Tefsirler" *Tefsir El Kitabı*, ed, Mehmet Akif Koç, (Ankara: Grafiker Yayınları, 2014), 177-212.

geleneksel tefsir anlayışına çevirmiştir.⁸ Bu dönemde daha çok toplumun sosyal çıkmazlarıyla ilgilenen içtimaî tefsir, İslam toplumunun batı karşısında geri kalışını bir nebze de olsa telafi etmeye çalışan bilimsel tefsir ve problemleri daha mikro düzeyde ele alarak muhataplarına az ve öz bilgi vermeyi hedefleyen konulu tefsir gibi ekoller öne çıkmıştır.⁹ Bununla birlikte geleneksel tefsir çalışmalarını yürüten müfessirler de özgün eserler vermeye devam etmiştir. Bu bağlamda Elmalılı M. Hamdi Yazır'ın (öl. 1942) *Hak Dini Kur'an Dili* tefsiri, İbn Âşûr'un (öl. 1973) *et-Tahrîr ve't-tenvîr*'i Muhammed İdris Kandehlevî'nin (1974) *Ma'ârifü'l-Kur'ân*'ı ve Muhammed el-Emin el-Hererî'nin (öl. 2019) *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân fi ravâbî 'ulûmi'l Kur'an* isimli tefsiri bunun en güzel örneklerindedir.

Bu çalışma, yaşadığımız dönemin problemlerini müşahade ederek Kur'an perspektifinden çözümler üretmeye çalışan Etiyopyalı alim Hererî'nin *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* isimli eserindeki tefsir yöntemini Âl-i İmrân sûresi örneğinde incelemektedir. Bu makalede otuz üç ciltlik bir tefsirin yöntemi bir sûre üzerinden incelenerek söz konusu eserin tefsir ilmine ne gibi katkılar sağladığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışma, Hererî'nin diğer eserlerinin tanınmasına ve araştırılmasına da dolaylı katkı sunmayı hedeflemiştir. Bu araştırma, *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân* tefsirinin yöntemini incelediği için kaynağı da yine söz konusu tefsirin kendisidir. Bu eserle ilgili gerek ülkemizde gerekse diğer coğrafyalarda farklı çalışmalar yapılmıştır.¹⁰

1. Muhammed el-Emîn el-Hererî'nin Hayatı

Ebû Yâsîn Muhammed el-Emîn b. Abdullah b. Yûsuf b. Hasen el-Uremî el-Alevî el-Hererî eş-Şâfiî künyesiyle bilinen Hererî, 1348/1930 yılında Etiyopya'nın Harar bölgesinde dünyaya gelmiştir.¹¹ Geleneklerine bağlı bir

⁸ Muhammed Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, (Kahire: Matbaatu'l-Menâr, 1954), 1/8, 10, 17, 19, 25; Necmettin Gökkr, "Modern Türkiye'de Kur'an'a Yaklaşımlar" *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*, ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak (Ankara: Otto Yayınları, 2013), 2/200-201.

⁹ Polat, "Dirayet Ağırıklı Tefsirler", 213-221.

¹⁰ Hererî'nin *Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân* isimli tefsiriyle ilgili ilk çalışma, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde 2016 yılında Prof. Dr. M. Halil Çiçek danışmanlığında "*Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân fi Ravâbî Ulûmi'l-Kur'ân'da Tefsir Yöntemi -Âl-i İmrân Sûresi Örneği-*" adlı yüksek lisans çalışmamızdır. Daha sonra 2020 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Zübeyir Karataş'ın "*Muhammed el-Emîn Hererî'nin Hadâiku'r-Ravhi ve'r-Rayhân Eseri Bağlamında Kadın Konusuna Yaklaşımı*" isimli doktora tezidir. Bir diğer çalışma Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Muhammed Asım Özmen'in "*el-Hererî'nin Hadâiku'r-Ravhi ve'r-rayhân fi Ravâbî Ulûmi'l-Kur'ân'ında Kurâat Tahlilleri (İsrâ ve Kehf Sûreleri Örneği)*" başlığını taşıyan yüksek lisans tezidir. Hererî'nin tefsir yöntemiyle ilgili Türkiye dışında da bazı araştırmalar yapılmıştır. Cemal Abdül-Kavî'nin Ezher Üniversitesi Usûluddîn Fakültesinde 2006 tarihli "*Menhecû's-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî fi Tefsirih*" çalışması ve İmâd Yakub Hametû'nun 2008 tarihli "*ed-Dahîl fi tefsiri's-Şeyh Muhammed el-Emin el-Hererî el-müsemmâ Hadâiku'r-ravhi ve'r-rayhân min evveli sûreti'l-arâf ilâ ahiri sûreti'l-Kehf*" isimli doktora çalışmasıdır.

¹¹ Muhammed el-Emîn el-Hererî, *Mukadimetu't-tefsîr el-musemmât nüzule kirâmi'd-diyfân fi sahati Hadâiki'r-ravhi ve'r-rayhân*, (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), 6.

aile ortamında dünyaya gelen Hererî, eğitimine Kur'an-ı Kerîm'i ezberlemekle başlamıştır. Küçük yaşta ailesi tarafından dini eğitim verilen medreselere yönlendirilen Hererî, yaşadığı bölgenin muhtelif beldelerine ilim yolculukları yapmıştır. Eş'arî akâidi ve Şâfiî fihhına dair kitaplar okurken hocasının teşvikiyle nahiv ilmine yönelmiştir. İlim öğrenmeye çok hevesli olan Hererî, *Metnül'Ecrûmiyye* isimli nahiv eserini muhtelif şerhleriyle birlikte okuduktan sonra daha ileri seviye nahiv eserleri olan *Elfiyye*, *Şerhu İbn Akîl ve Şerhu Suyûti* gibi kitapları okuyup metinlerini ezberledi. Nahiv ilminden sonra sarf, belâgat, mantık ve iştikâk gibi arabî ilimleri de tahsil etti. Kendisi hocalarından yüksek seviyede dersler okurken hocalarının gözetiminde, kendisinden daha düşük seviyedeki öğrencilere ders okutarak ilmî tecrübesini her geçen gün artırmıştır.¹² Bölgenin önemli ilim adamlarından Şeyh Muhammed Medîd'in ders halkasında üç yıl kalarak nahiv ilmiyle birlikte bazı surelerin tefsirini de okuyup icazet almıştır. Şeyh İbrahim b. Yasin el-Mâcetî'nin ders halkasında tefsirle beraber belâgat, mantık ve arûz ilimlerine dair kitaplar okuyup ondan da icazet aldıktan sonra, Şeyh Yûsuf b. Osman el-Varakî'den fıkıh ilminin usûl ve furû'na dair ileri seviye eserler okuyup bunlardan da icazet almıştır.¹³ Şeyh Ahmet b. İbrahim el-Kerrî'den hadis usulüne dair eserlerle beraber *Sahîh-i Buhârî ve Sahîh-i Müslim*'in tamamını okumuştur. Başka hocalarından da kütüb-ü sittenin diğer eserleriyle beraber siyer ve tasavvufa dair eserler okumuştur. Yaklaşık yirmi yıllık öğrencilikten sonra okuduğu bütün derslerden icazetli bir müderris olarak 1953 senesinde ders vermeye başlayınca Hererî'nin ders halkasında kısa sürede yüzlerce talebe toplanmıştır. Bu talebelerin sayısının yedi yüzü bulduğu dönemler olmuştur. Gündüzleri tedrisle meşgul olan Hererî, geceleri çok az uykuya yetinip kalan vaktinde kitap telifiyle meşgul olmuştur. 1977 senesine kadar Etiyopya'nın Harar bölgesinde binlerce öğrenci yetiştirerek ilme hizmet etmiştir.¹⁴

Hererî, yaşadığı bölgede ilmî kişiliğinin yanında siyasî mücadelesiyle de dikkatleri üzerine çekmiş bir şahsiyettir. Yaşadığı bölgenin sosyal ve siyasal problemleriyle de ilgilenen Hererî, etrafında gelişen olaylara bigâne kalmamıştır. Ülkesine ve Müslümanlara zarar verebilecek olaylara karşı toplumu örgütlemeye çalışmıştır. Sovyet Rusya ve Küba'nın desteğiyle Etiyopya'da 1974 yılında askerî darbeye iktidara el koyan komünist rejimle siyasî mücadeleye girişen Hererî, *Urûmiye İslamî Cephe Hareketi* adında kurduğu teşkilatla ülkesini kasıp kavuran komünizme karşı cihat hareketi başlatmış-

¹² Muhammed el-Emîn el-Hererî, *el-Kevkebu'l-vehhâc ve'r-ravdu'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Muslim b. el-Haccâc*, (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 2001), 1/7.

¹³ Hererî, *el-Kevkebu'l-vehhâc*, 1/8.

¹⁴ Hererî, *el-Kevkebu'l-vehhâc*, 1/10.

tır. Etiyopya tarihine kanlı harflerle yazılan bu dönemde komünizme karşı çıkan binlerce kişi hapsedilmiş, binlercesi de öldürülmüştür.

Hererî, bu sıkıntılı ortamda tutuklanmış ve çeşitli işkencelere maruz kalmıştır. Kendisini öldürmek için planlar yapan komünist idarenin elinden bir fırsatını bulup kurtulmuş ve 1978 yılında Suudi Arabistan'a hicret etmiştir. 1979 yılında Mekke'de hadis eğitimi veren *Dâru'l-Hadîs* medresesinde ders okutmaya başlamıştır. Mescid-i Haram'da bir müddet gece dersleri veren Hererî, telif faaliyetlerinde bulunmak için daha sonra bu görevinden feragat etmiştir.¹⁵ 1441/2019 yılının sonlarında Mekke'de vefat eden Hererî, doksan senelik ömrünü ilim tahsili, müderrislik, irşad ve kitap telifiyle geçirmiştir. Hererî, binlerce talebe yetiştirmenin yanında tefsir, hadis, fıkıh, akâid, siyer, tasavvuf, nahiv, sarf, belagat, mantık ve arûz ilimlerine dair onlarca eser telif etmiştir.

2. Muhammed el-Emîn el-Hererî'nin Eserleri

Çok yönlü bir âlim olan Hererî, farklı disiplinlere ait kitaplar yazmıştır. Etiyopya'da başlattığı telif faaliyetlerini Suudi Arabistan'da devam ettiren Hererî, elliden fazla eser kaleme almıştır. Tefsir, hadis ve Arap grameri başta olmak üzere farklı disiplinlerde eserler kaleme almış ve geriye büyük bir manevi miras bırakmıştır. Eserlerinin bir kısmı çeşitli kitapevleri tarafından bastırılmıştır. Büyük bir çoğunluğu ise henüz bastırılmamıştır. Hererî'nin eserleri ve alanları şunlardır:

Tefsir: Müellif, **tefsire** dair bir eser yazmıştır:

Tefsir ilmine dair yazdığı eserine "Kur'an İlimlerinin Doruklarında Güzel Kokulu Huzur Bahçeleri" anlamında *Hadâiku'r-ravh ve'r-rayhân fî ravâbî 'ulûmi'l-Kur'an* adını vermiştir. Bir cildi Kur'an ilimlerinden ve tefsir usulünden bahseden mukaddime olmak üzere Otuz üç ciltten oluşmaktadır. Bu tefsir 2001 yılından Beyrut'ta (Dâru Tavki'n-Necât, 2001) tarafından neşredilmiştir.

Hadis: Müellif, **hadis** ilmine dair sekiz eser telif etmiştir:

1- *Sahih-i Müslim'e* şerh olarak yazdığı 26 ciltten oluşan *el-Kevkebül-vehhâc ve'r-ravdî'l-behhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc'* isimli eseridir. (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2009)

2- *Sünen-i İbn Mâce* şerhi olan *el-Müretteb zevi'l-hicâ ve'l-hâce 'alâ Süneni İbn Mâce* isimli eseridir. (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2018)

3- Ricale dair *Hulâsatü'l-kavli'l-müfhim 'alâ terâcimi ricâli Câmi'i'l-İmâm Müslim* isimli eseridir. (Cidde: Mektebetü Cidde, 1986)

¹⁵ Hererî, *el-Kevkebu'l-vehhâc*, 1/15.

4- *Sahîh-i Müslim*'in mukaddimesine dâir *Hidâyetü't-tâlibi'l-mu'dim 'alâ dîbâceti Sahîhi Müslim* isimli eseridir.

5- *Sahîh-i Buhârî*'ye dair *en-Nehru'l-cârî 'alâ terâcümi'l-Buhârî ve müşkilâtüh* isimli eseridir.

6- *Sünen-i Ebî Dâvûd*'a dair *Rafu's-südûd 'alâ Süneni Ebî Dâvûd 'ale'r-rubi'l-evvel* isimli eseridir.

7- *Sahîh-i Müslim*'e dair *el-Makâsıdu'l-vefiyye fî cemi' mâ vaka' fî Müslim 'ani'l-esânîdi'r-rubâi'yye* isimli eseridir.

8- *et-Takrîrât 'alâ Bülûgi'l-Merâm fî tekâsîmi'l-ehâdîsi ve tefâsîlihâ 'ale't- terâcim* isimli eseridir.

İslam Akâidi: Müellif **İslam akâidine** dair iki eser telif etmiştir:

1- *Hediyetü'l- ezkiyâ 'alâ tayyibeti'l-esmâ fî tevhîdi'l-esmâ ve's-sıfât* isimli eseridir. (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 2011)

2- *Fethu'l-Meliki'l-Allâm fî akâidi ehli'l-İslâm*. Bu eser matbu değildir.

Fıkıh Usûlü: Bu sahada tek bir eseri vardır:

1- *et-Takrîrât 'alâ Şerhi'l-Mahallî alâ Cemi'l-Cevâmi' fî'l-usûl*. Bu eser matbu değildir.

Fıkıh: Şâfiî fıkıhına dair on eser telif etmiştir. Bu eserleri matbu değildir:

1- *Süllemü'l-mi'râc 'alâ mukaddimeti'l-Minhâc*

2- *et-Takrîrât 'alâ Şerhi'l-Mahalli ve Haşiyeti'l-Kalyûbî ve Umeyrât 'ale'l-Minhâc*.

3- *el-İmdâd min Rabbi'l-İbâd haşiyetün 'alâ Fethi'l-Cevvad 'alâ Metni'l-İrşâd*

4- *Edvâü'l-mesâlik 'alâ Umdeti'n-Nâsik li Ahmed İbn en-Nakîb*

5- *et-Takrîrât 'ale't-Tevşîh 'alâ gayeti'l-ihtisâr*

6- *et-Takrîrât 'alâ Fethi'l-Vehhâb maa Haşiyeti't-Tecrid li Süleyman el-Becirmî*

7- *et-Takrîrât 'alâ Kasîdeti Zebîdî Ahmed b. Raslân*

8- *Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Hazramiyye es-sağîra el-müsemmâ bi't-tabsîr*

9- *et-Takrîrât 'alâ Mukaddimeti'l-Hazramiyye el-kebîr el-müsemmâ bi'l-efdal*

10- *Kitâbü't-takrîrât 'alâ cemi mâ vaka' fî Fıkhi's-Şâfiî mine's-süver*.

Siyret-i Nebevî: Bu alanda yazdığı eserlerin sayısı beştir. Bu eserler de metbu değildir.

1- *Neylü'l-murâd 'alâ metni Bânet Suâd li Ka'b b. Züheyr es-sahabi'l-celil*

2- *el-Beyânu's-sarîh 'alâ Bürdeti'l-Medîh li'l-Bûsırî*

3- *el-Beyânü'z-zarîf 'ale'l-'unvâni'ş-şerîf*

4- *el-Makâsıdü's-seniyye 'ale'l-Makâsıdı'l-Beriyye*

5- *et-Takrîrât 'ala Hemziyyeti'l Bûsırî*

Nahiv: Arap dil bilimi ve gramerine dair yazığı eserlerin sayısı on üçtür.

1- *el-Bâkûretü'l-ceniyye fî i'râbı Metni'l-Ecrûmiyye*

2- *el-Fütûhâtü'l-kayyûmiyye fî 'ileli ve zâvâbıtı Metni'l-Ecrûmiyye*

3- *ed-Dürerü'l-behiyye fî i'râbı emsileti'l-Ecrûmiyye*

4- *Cevâhiru't-t'alimât şerh 'alâ et-Takrîzât ve Mukaddimeti İlmi'n-Nahv*

5- *Hediyetü üli'l-İlm ve'l-İnsâf fî i'râbi'l-münâda'l-muzâf*

6- *Refu'l-hicâb 'an muhayyemâti Keşfi'n-Nikâb, Haşiye alâ Keşfi'n-Nikâb*

7- *Hediyetü't-tullâb fî i'râbi Mülhati'l-i'râb*

8- *es-Suveru'l-'akliyye 'alâ Terâcumı'l-Elfiyye ve Müşkilâtühâ li İbn Mâlik*

9- *el-Bâkûretü'l-ceniyye 'alâ Manzûmeti'l-Beykûniyye*

10- *et-Takrîrât 'alâ Hâşiyeti'l-Hadârî 'alel-Elfiyye*

11- *el-Matâlibü's-seniyye Haşiye 'alâ el-Fevâkihi'l-Ceniyye Ecrûmiyye*

12- *et-Takrîrât 'alâ Mûcibi'n-Nida 'alâ Katrı'n-Nedâ*

13- *Nüzhetü'l-elbâb ve beşâretü'l-ahbâb 'ala Mülhati'l-i'râb.*

Sarf: Bu ilme dair iki eseri vardır.

1- *Menâhilü'r-ricâl 'alâ Lamiyyeti'l-Efâl*

2- *Tahnîkü'l-etfâl 'alâ Lamiyyeti'l-Efâl.*

Belâgat: Arap edebiyatına dair eserlerinin sayısı dördtür.

1- *ed-Dürrü'l masûn 'ale'l-Cevheri'l-meknûn li Abdirrahmân el-Ahdarî*

2- *et-Takrîrât 'alâ Muhtasarı Sa'deddin 'alâ Telhîsi'l-miftâh*

3- *et-Takrîrât 'ale'l-Beycûrî 'alâ metni's-Semerkindî fi'l-İstiâre*

4- *et-Takrîrât 'alâ Hâşiyeti'l-mahlûf 'ale'l-Cevheri'l Mekkûn fi'l-belâgah.*

Mantık: Bu ilmine dair eserlerinin sayısı dörttür.

1- *el-Kenzü'l-mütekellim 'alâ Metni's-Süllem li'l-Ahdarî*

2- *et-Tezhîb 'alâ metni et-Tehzîb fi'l-mantık*

3- *et-Takrîrât 'alâ Hâşiyeti es-Sabbân fi'l-mantık*

4- *et-Takrîrât 'alâ Hâşiyeti'l-Beycûri fi'l-mantık.*

Arûz: Arap Şiiri ve arûza dair üç eseri vardır.

1- *el-Fütûhâtü'r-rabbâniyye 'alâ manzûmeti'l-Hazreciyye fi'l-arûz*

2- *et-Tibyân 'alâ Manzûmeti's-Sıbyân fi'l-arûz*

3- *et-Takrîrât 'alâ Şerh-i Şeyhi'l-İslâm Şerhi'd-Demâminî 'ale'l-Manzûmeti'l-Hazreciyye.*¹⁶

3. Hadâiku'r-Ravh ve'r-Rayhân Tefsirinin Genel Özellikleri

Hererî, *Hadâik* tefsirini rivayet ve dirâyet yöntemlerini mezcederek klasik üslupta kendine özgü bir yöntemle yazmıştır. Kur'an'daki sure tertibini takip ederek tefsirini telif eden Hererî, on beş bin sayfadan daha fazla bir haceme sahip olan bu eseri 1406/1985 senesinde yazmaya başlamış, 1417/1996 senesinde ikmal etmiştir.¹⁷ Yaklaşık on bir yılda tamamladığı bu tefsiri 2001 senesinde basılmıştır. Hererî, tefsir ettiği surenin ve ikmal ettiği cildin sonunda tarih düşerek yazım tarihlerini de belirtmiştir.¹⁸ Tefsirden bağımsız olarak telif ettiği mukaddimesi 'ulûmü'l-Kur'an, usûlü't-tefsîr ve fezâilü'l-Kur'an'a dair bilgileri içermektedir. Hererî, tefsir yazmadaki maksadını ve tefsirde izlediği yöntemi anlatırken uzun süre zihninin tefsir yazma konusunda kendisini meşgul ettiğini, bu konuda uykularının kaçtığını, fakat sonunda kendisini tefsir yazmaya ikna etmek için kendine hitaben "Muhammed Emîn, Kur'an'ı Kerîm'e yönelme vaktin henüz gelmedi mi daha ne kadar bekleyeceksin? Bir ömür boyu öğrendiğin ilimleri Allah'ın kitabının hizmetinde kullanmayacak mısın?" sorularını sorup kendisini ikna ettikten sonra tefsir yazmaya yöneldiğini söylemektedir.¹⁹ Tefsirinde kullandığı yöntemi de şu sözleriyle dile getirmiştir:

"Ayetler ve sûreler arasındaki anlam örgüsünü ve birbiriyle olan münâsebetini açıklayan, ayetlerin iniş sebeplerini nakleden, ayetlerin terkiplerindeki kelime ve cümlelerin

¹⁶ Hererî, *el-Kevkebu'l-vehhâc*, 1/10-15.

¹⁷ Hererî, *Hadâik*, 1/5.

¹⁸ Hererî, *Hadâik*, 5/ 508.

¹⁹ Hererî, *Hadâik*, 1/9

gramer ve dil bilimsel izahlarını yapan, kelimelerin lügat anlamlarını açıklayan, belâgati ilgilendiren yönlerini bulup ortaya koyan bir tefsir yazdım.”²⁰

3.1. Hadâiku’r-ravh ve’r-rayhân’ın Kaynaklar

Hererî, *Hadâik* tefsirini yazarken çok farklı kaynaklardan istifade etmiştir. Başta tefsirler, ‘ulûmü’l-Kur’an ve hadis kaynakları olmak üzere ihtiyaç duyduğu hemen her konuda değişik kaynaklara çokça atıfta bulunmuştur. Hererî, söz konusu kaynaklardan elde ettiği malumatı kendi ilmi birikimiyle harmanlamıştır. Tefsirini kendine özgü bir anlayışla yazmıştır. Hererî, tefsirinde yararlandığı ve atıfta bulunduğu kaynaklara değinmese de gerek metin içinde gerekse dipnotlara bakıldığında çok farklı ilim dallarına ait kaynakları kullandığı tespit edilmiştir.

Hererî, kaynak kullanımında iki yol izlemiştir. Bunlardan biri, atıfta bulunduğu eserin sadece ismine,²¹ bazen de sadece yazarının ismine metin içinde yer vermiştir.²² Diğeri ise cilt ve sayfa numarası vermeden sadece atıf yaptığı eserin ya da yazarının ismini dipnotta vermiştir.²³

3.1.1. Tefsir Kaynakları

Hererî, tefsir faaliyetini yürütürken klasik dönem ve çağdaş dönem tefsirlerine çokça atıfta bulunmuştur. Hererî’nin en çok atıfta bulunduğu tefsirlerden bir kısmı şunlardır: Taberî’nin *Câmiu’l-beyân’ı*, Vâhidî’nin (öl. 468/1076) *el-Basît fi tefsîri’l-Kur’an’ı*, Zemahşerî’nin *el-Keşşâfı* İbn Atiyye’nin (öl. 541/1147) *el-Muharrarü’l-vecîz’i* İbnü’l-Cevzî’nin (öl. 597/1201) *Zâdü’l-mesîr’i*, Fahreddin er-Râzî’nin *Mefâtihu’l-gayb’ı*, Kurtubî’nin *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’an’ı*, Beyzavî’nin (öl. 685/1286) *Envâru’t-tenzil’i*, Neseffî’nin (öl. 710/1310) *Medârikü’t-tenzil’i*, İbrahim el-Bağdâdî el-Hâzin’in (öl. 741/1341) *Tefsîru’l-Hâzin* diye meşhur olan *Lübâbü’t-tevil’i*, Ebû Hayyân el-Endelüsî’nin (öl. 745/1244) *el-Bahru’l-muhît’i*, İbn Kesîr’in (öl. 774/1373) *Tefsîru’l-Kur’ani’l-Azîm’i*, Ebussuûd Efendi’nin (öl. 982/1574) *İrşâdu’l-akli’s-selîm’i*, İsmâil Hakkı Bursevî’nin (öl. 1137/1725) *Rûhu’l-beyân’ı*, Süleyman b. Ömer el-Cemel’in (öl. 1204/1789) *el-Fütûhâtü’l-ilâhiyye’si*, Şevkânî’nin (öl. 1250/1834) *Fethu’l-kadîr’i*, Âlûsî’nin (öl. 1270/1854) *Rûhu’l-meân’i’si*, Mustafa el-Merâgî’nin (öl. 1371/1952) *Tefsîru’l-Merâgî’si*, Seyyid Kutub’un (öl. 1386/1966) *Fî zilâli Kur’an’ı* ve Tâhir b. Âşur’un (öl. 1973) *et-Tahrir ve’t-tenvir’i* gibi tefsirlerdir.

Bir fikir vermesi açısından kaynak kullanımına baktığımız zaman, sadece birinci ciltte Bursevî’nin *Rûhu’l-beyân* isimli tefsirine 180’den fazla yerde, Ebû Hayyân’ın *el-Bahru’l-muhît* isimli tefsirine 100’den çok yerde, çağ-

²⁰ Hererî, *Hadâik*, 1/9.

²¹ Hererî, *Hadâik*, 1/237.

²² Hererî, *Hadâik*, 1/323, 240.

²³ Hererî, *Hadâik*, 1/222, 286.

daş dönemde ictimâî tefsir ekolünün en önemli temsilcilerinden biri olan Merâgî'nin *Tefsiru'l-merâgî* isimli tefsirine 100'e yakın yerde atıfta bulunmuştur.

3.1.2. Hadis Kaynakları

Hererî'nin, tefsirinde yer verdiği hadis kaynakları daha çok *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'dir. Kütüb-i Sitte'nin diğer eserleri ve *Muvatta'* gibi hadis eserleri de müfessirin metin içinde atıfta bulunduğu hadis kaynaklardandır. Hadis kaynaklarından nakiller yaparken "*Buhârî*'de şöyle gelmiştir.", "*İbn Mâce* ve *Tirmizî*'nin bu konudaki rivayeti şöyledir."²⁴ "*Muvatta'*"da böyle yer almıştır."²⁵ gibi ifadeler kullanmıştır. Hadis nakillerinde çok kere hadisin senedine yer vermezken²⁶ bazen de hadisi senediyle birlikte getirmiştir.²⁷ Hererî, "bu hadis sahîhtir, ya da hasendir. Bu eser garîbtir ya da zayıftır." gibi ifadelerle, hadislerin sıhhatine dair de bilgi vermiştir.²⁸

3.1.3. Dil Bilim Kaynakları

Hererî, bazı garib kelimelerin açıklamasında birçok lügat kitabına müracaat etmiştir. Cevherî'nin (öl. 400/1009) *Sihâh*'i, Fîrûzâbâdî'nin (öl. 817/1415) *el-Kâmûsu'l-muhî'ti*, Zebidî'nin (öl. 1205/1791) *Tâcû'l-'arûs*'u başvurduğu başlıca lügat kitapları olmuştur. Gramer tahlillerinde genellikle kaynak vermese de zaman zaman Sibeveyhi, (öl. 180/796) Ferrâ (öl. 207/822) ve Ahfeş (öl. 215/830) gibi dil bilimcilerin eserlerine atıfta bulunmuştur.²⁹ Dil bilimsel izahlarda zaman zaman sarf ve nahiv kitaplarını da kaynak göstermiştir. Bu bağlamda ez-Zeccâcî'nin (öl. 337/949) *el-Cümel*'i,³⁰ Ebû'l- Bekâ el-'Ukberî'nin (öl. 616/1219) *el-Lübâb fi 'ileli'l-binâi ve'l-i'râb*'i³¹ ve İbn Reşîk el-Kayrevânî'nin (öl. 456/1064) *el-'Umde*'si³² en çok başvurduğu eserler olarak gözükmektedir.

3.1.4. Diğer Kaynakları

Nesihle ilgili konularda daha çok İbn Hazm'ın (öl. 456/1064) *en-Nâsîh ve'l-mensûh* isimli eserine atıfta bulunan Hererî, özellikle ehl-i kitaptan ve İsrail oğullarından bahseden ayetlerin tefsirinde zaman zaman Tevrât'ı da kaynak göstermiştir.³³ Tefsirinde elektrik, telefon ve benzeri bilimsel konu-

²⁴ Hererî, *Hadâik*, 1/41.

²⁵ Hererî, *Hadâik*, 1/46.

²⁶ Hererî, *Hadâik*, 1/161, 162.

²⁷ Hererî, *Hadâik*, 1/95.

²⁸ Hererî, *Hadâik*, 1/95.

²⁹ Hererî, *Hadâik*, 16/51, 120, 138, 179, 199.

³⁰ Hererî, *Hadâik*, 5/175, 176.

³¹ Hererî, *Hadâik*, 4/317.

³² Hererî, *Hadâik*, 1/414, 420.

³³ Hererî, *Hadâik*, 1/415.

lara da zaman zaman temas erden müellif, bu konularda dinî kaynakların dışında farklı kaynaklara da müracaat ettiği görülmüştür.³⁴

4. Hererî'nin Tefsir Yöntemi

Hererî, *Hadâik* tefsirinde seleften gelen ilmî birikimden ve çağdaş dönem tefsir anlayışından istifade etmiştir. Bununla birlikte kendine ait özgün bir yöntem oluşturmak için yoğun bir gayret göstermiştir. Ayetlerin tefsirinde öncelikle kendi özgün ifadeleriyle ve ilmî dirayetiyle yorumlama faaliyetini icra etmiştir. Ahkâm ayetlerinin tefsirinde kendi özgün görüşlerine çokça yer vermekle birlikte, dil bilimsel tahlillerde diğer kaynaklara fazla atıfta bulunmaması dikkat çeken hususlardandır. Hererî, kendi tefsir yöntemini şu sözleriyle açıklamıştır:

"Ayetler ve sûreler arasındaki anlam örgüsünü ve birbiriyle olan münâsebetini açıklayan, ayetlerin iniş sebeplerini nakleden, ayet terkiplerindeki kelime ve cümleleri gramer ve dil bilimsel açılardan izahlarını yapan, kelimelerin lügat anlamlarını beyan eden, belâgatı ilgilendiren yönlerini bulup ortaya koyan bir tefsir yazdım."³⁵

Bu ifadeleriyle tefsirde izleyeceği yöntemin ip uçlarını veren Hererî, bu yöntemi sûrelerin girişinde ve anlam açısından bütünlük arz eden ayet gruplarında titizlikle uygulamaya çalışmıştır. Müellif, tefsirinin girişinde açıkladığı bu yöntemle ilgili olarak her sûrede takip ettiği ana başlıkları şöyle sıralamıştır: Sûrenin girişi, sûreler ve ayetler arasındaki münâsebet, nüzul sebepleri, tefsir ve kıraat vecihleri, i'râb, tasrîf ile lügat ve belâgat vecihleridir. Hererî, genel olarak tefsir ve yorumlarını bu başlıklar altında yapmıştır.

4.1. Sûreye Giriş

Bu başlık altında altı aşamalı bir seyir takip eden Hererî, sûre hakkında bilinmesi gereken genel bilgileri tefsir faaliyetine başlamadan anlatmıştır. Sûrenin ismini, mekkî ya da medenî oluşunu, harf, kelime ve ayet sayısını, sûrenin faziletini, mensûh ayetleri ve sûrenin konusunu özlü bir üslupla anlatmış ve bu bağlamda sûrenin kimliğini çıkarmaya çalışmıştır. Böylelikle okuyanın zihin dünyasında sûreyle ilgili tasavvurlar oluşturmaya çalışmıştır.

Hererî, birinci aşamada sûrenin ismiyle ilgili görüşlere yer vermiştir.³⁶ Sûrelerin isimlendirilmesinde farklı görüşlere de temas eden müellif, sûre isimlerinin tevkîfliliği ya da ictihâdîliği konusunda sahâbe ve tabînden ge-

³⁴ Hererî, *Hadâik*, 1/43; 4/167.

³⁵ Hererî, *Hadâik*, 1/9.

³⁶ Hererî, *Hadâik*, 1/43, 94; 4/166.

len rivayetlere temas etmiştir.³⁷ Bazı sûrelerin bilinen isimlerinin yanında diğer isimlerini de sıralamıştır.³⁸

İkinci olarak sûrenin mekkî ya da medenî oluşuna değinen Hererî, mukaddime bu konuyla ilgili uzunca açıklamalar yaptığından, tefsirde sûrelerin mekkîliği ve medenîliğiyle ilgili çok detaylara dalmadan bilgi aktarmıştır. Bir sûrenin mekkî ya da medenî olduğunu sahabe ve tabiiinden gelen görüşler doğrultusunda veciz bir üslûpla açıklamıştır.³⁹ İhtilafli konularda kendi tercihini ve özgün düşüncesini belirtmeyi de ihmal etmemiştir.⁴⁰

Sûrenin ayet, kelime ve harf sayısı ile ilgili bilgilere üçüncü aşamada yer veren Hererî, her sûrenin ayet, kelime ve harf sayılarını açıklamıştır.⁴¹ Örneğin "Nisâ sûresinin bazılarına göre yüz yetmiş beş, bazılarına göre yüz yetmiş altı diğerlerine göre de yüz yetmiş yedi ayet olduğunu, kelimelerinin üç bin kırk beş, harflerinin de on altı bin otuz olduğunu söylemiştir.⁴² Bu tür açıklamalara her sûrenin girişinde yer vermiştir.

Sûrenin faziletiyle ilgili görüşlere sûreye giriş kısmında yer veren Hererî, bu konuda varit olan hadisleri yeri geldikçe nakletmiştir. Fezâilü's-süver ile ilgili rivayetlerin sıhhati konusunda titiz davranan müellif, bazı zayıf ya da uydurma rivayetlere yer verse de sonunda rivayetin sahih olmadığını dair tembihte bulunmuştur.⁴³

Beşinci aşama olarak nesih konusuna yer veren Hererî, sûrelerin girişinde mensûh ayetlerle birlikte nâsîh ayetleri de zikretmiştir.⁴⁴ Bu işlemi bazı durumlarda sûre sonunda ele almıştır.⁴⁵ Mensûh ayet bulunmayan sûreleri "Bu sûrede mensûh ayet yoktur ve ayetlerinin tamamı muhkemdir." sözleriyle kayıtlamıştır.⁴⁶ Hererî, Kur'an'da neshi kabul eden alimler tarafında yer aldığı için mukaddime nesih konusunu bütün detaylarıyla anlatmıştır.⁴⁷ Sûreleri nâsîh ve mensûh ayetler yönünden dörde ayıran Hererî,⁴⁸ "seyf ayeti" olarak bilinen Tevbe sûresinin 5. ayetinin, farklı sûrelerde yüz on dört ayetin hükmünü tamamen ya da kısmen neshettiğini savunmuştur.⁴⁹ Fakat müellif de dahil olmak üzere neshin varlığını kabul

³⁷ Hererî, *Hadâik*, 1/98.

³⁸ Hererî, *Hadâik*, 1/44, 45; 11/117; 24/470; 24/305; 32/144.

³⁹ Hererî, *Hadâik*, 1/94.

⁴⁰ Hererî, *Hadâik*, 1/43.

⁴¹ Hererî, *Hadâik*, 1/43.

⁴² Hererî, *Hadâik*, 5/367.

⁴³ Hererî, *Hadâik*, 1/92; 4/168; 31/370.

⁴⁴ Hererî, *Hadâik*, 4/162-165.

⁴⁵ Hererî, *Hadâik*, 6/370-374.

⁴⁶ Hererî, *Hadâik*, 22/74.

⁴⁷ Hererî, *Mukaddimetü't-tefsîr*, 116.

⁴⁸ Hererî, *Mukaddimetü't-tefsîr*, 124.

⁴⁹ Hererî, *Mukaddimetü't-tefsîr*, 126-128.

edenler bu konuda söz konusu ayetin etki alanını genişletmekte ifrat derecesine varmışlardır.⁵⁰

Hererî, sûre girişlerinde son aşama olarak bütün sûrelerde olmasa da bir kısmında sûrelerin içeriğini ve ana konularını maddeler halinde sıralamıştır.⁵¹ Böylelikle okuyucuların dikkatlerini sûrenin ana konuları üzerinde düşünmeye sevk etmiştir.⁵²

4.2. Sûreler ve Ayetler Arasındaki Münâsebet

Hererî'nin tefsirinde en çok üzerinde durduğu konuların başında, sûreler ve ayetler arasındaki anlam ve muhteva bütünlüğü ve münâsebetini tespit etmek yer almıştır. Kur'an-ı Kerîm'de tematik bir anlatım tarzı olmasa da birbiri ardına gelen sûreler ve muhteva bütünlüğü oluşturan ayetler, bazen ilk bakışta anlaşılabilir surette, bazen de çok detaylı incelemeler sonucunda ulaşılabilecek şekilde birbiriyle irtibatlıdır.⁵³ Bu anlam ilişkisini tespit etmek için metnin iç ve dış bağlamlarının bilinmesine, belâğatin incelemelerine ve edebî sanatlara vakıf olmaya muhtaçtır.⁵⁴

Hererî'nin sûreler ve ayetler arasındaki münâsebetin tespiti hususunda büyük bir uğraş verdiği görülmüştür. O münâsebet konusunu tefsirinde iki türlü açıklamıştır. Öncelikle bir sûrenin kendisinden önce geçen sûreyle olan mana ve muhteva ilişkisini anlatmıştır. İkinci aşamada da içerik açısından gruplandığı ayetler arasındaki münâsebeti göstermeye çalışmıştır. Sûre girişlerinde mutlaka o sûrenin bir önceki sûreyle olan münâsebetini beyan etmiştir. Hererî, bu konuyu "münâsebet" başlığı altında çok kere kısa ve öz bir şekilde değerlendirirken,⁵⁵ bazı sûrelerin girişinde de çok uzun açıklamalara yer vermiştir.⁵⁶ Daha sonra bir sûre içinde anlam bütünlüğü olan ayet grupları arasında da münâsebet konularını incelemiştir.

4.3. Esbâb-ı Nüzul Rivayetleri

Ayetlerin nüzul sebeplerini bilmek Kur'an'ı Kerîm'i anlamının en önemli vasıtalarından biri kabul edilmiştir. Hererî, mukaddimedede ayetlerin nüzul sebeplerini ve bu konuda bilinmesi gerekenleri etraflıca ele almıştır. Tefsirinde ayetlerin ya da sûrelerin nüzul sebeplerini anlatırken, rivayetleri öncelikle hadis kaynaklarından nakletmeyi tercih etmiştir. Bu konuda Taberî, İbn Ebî Hâtim ve Vâhidî gibi rivayet tefsirleri de Hererî'nin kaynak-

⁵⁰ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, Menâhilü'l-'irfân, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1988) 2/237.

⁵¹ Hererî, *Hadâik*, 6/368-370.

⁵² Hererî, *Hadâik*, 5/368, 369; 13/300-304.

⁵³ Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 204; Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, (Ankara: DİB Yayınları, 2009), 11.

⁵⁴ Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*, 14-23.

⁵⁵ Hererî, *Hadâik*, 1/94.

⁵⁶ Hererî, *Hadâik*, 4/166-167.

ları arasında yer almıştır.⁵⁷ Sebeb-i nüzul rivayetlerinin sıhhatli kaynaklardan aktarılmasına dikkat eden Hererî, sahih senedin olmadığı durumlarda, sebebi nüzülü şek ifade eden “روي” ya da “قيل” gibi sığalarla aktarmıştır.⁵⁸

4.4. Tefsir ve Kıraat Vecihleri

Hererî, esas dirayetini ve ilmi vüsatını bu başlık altındaki açıklamalarında göstermiştir. Bundan önceki başlıklarda yaptığı açıklamalar, adeta bu bölümde yapacağı izahlara bir giriş mahiyetinde olmuştur. Bu bağlamda müfessir, ayetlerde geçen kelimeleri ve terkipleri teker teker açıklamaya çalışmıştır. Daha çok dirayet üslûbunu öne çıkaran Hererî, lüzumu halinde rivayetlere de başvurmuş, böylelikle karma bir yöntemle dirayet-rivayet dengesini kurmaya çalışmıştır.⁵⁹

Hererî, tefsirinde önceliği ayetin ayetle tefsirine vermiştir. Her fırsatta aralarında anlam ilişkisi olan ayetleri, birbirlerini tefsir edecek şekilde tefsirinde bir araya getirmiştir.⁶⁰ Hadisçi kimliğiyle de tanınan Hererî, özellikle ayetlerin iniş sebeplerini açıklamada, ahkâm ayetlerini izahta, mücmel kelimeleri beyanda, mutlak olanı takyit etmekte çok kere hadislere yer vermiştir.⁶¹ Genellikle naklettiği hadislerin kaynağına da atıfta bulunarak hadisin sıhhati konusunda da değerlendirmeler yapmıştır.⁶² Bazı ayetlerin tefsirinde özel başlıklar altında ilgili rivayetleri bir arada toplamıştır.⁶³

Hererî, sahabe ve tabiîn görüşleriyle de Kur'an'ı tefsir etmiştir.⁶⁴ Sahabe ve tabiînin görüşlerini tefsirde işe koşmak, müfessir için vazgeçilmez bir tefsir yöntemi olmuştur. Bu bağlamda İbn Abbâs, (öl. 68/687) Mücâhid, (öl. 103/721) Şa'bî, (öl. 104/722) Dahhâk, (öl. 105/728) Katâde (öl. 117/735) ve Suddî (öl. 127/745) gibi müfessirlerden gelen rivayetleri sıklıkla kullanmıştır. Kıraat vecihleri ve esbâb-ı nüzul başta olmak üzere daha birçok konuda tâbiîn görüşlerine yer vermiştir.⁶⁵

Tefsirinde kıraat vecihlerine her fırsatta değinen Hererî, ayetleri tefsir ederken kıraat farklılıklarına ve buna bağlı olarak farklı okunuşların sonucunda ortaya çıkan muhtemel manalara değinmiştir.⁶⁶ Kıraat ihtilaflarının olduğu ayetlerde kıraat-ı seba' imamlarının ve râvilerinin görüşlerine yer vermiş, bu görüşler içerisinden tercihler yapmıştır. Kıraatlerin sıhhati hak-

⁵⁷ Hererî, *Hadâik*, 4/304, 377.

⁵⁸ Hererî, *Hadâik*, 4/248-249.

⁵⁹ Hererî, *Hadâik*, 8/19; 16/21.

⁶⁰ Hererî, *Hadâik*, 4/176, 197.

⁶¹ Hererî, *Hadâik*, 5/23.

⁶² Hererî, *Hadâik*, 5/140.

⁶³ Hererî, *Hadâik*, 5/144.

⁶⁴ Hererî, *Hadâik*, 4/197, 229.

⁶⁵ Hererî, *Hadâik*, 1/415; 4/171; 6/161; 7/304.

⁶⁶ Hererî, *Hadâik*, 4/277.

kında da çeşitli açıklamalar yapmış, sahih, zayıf, şâzz ya da âhad olduklarını belirtmiştir.⁶⁷ Kırâat ihtilaflarıyla ilgili görüşleri daha çok Übey b. Ka'b, (öl. 19/640) Abdullah b. Mesûd, (öl. 32/653) Talha b. Ubeydullah, (öl. 36/656) Ali b. Ebî Tâlib, (öl. 40/661) Zeyd b. Sâbit, (öl. 45/665) İbn. Abbas (öl. 68/687), İbn Ömer (öl. 73/693) Enes b. Mâlik, (öl. 93/711)⁶⁸ gibi sahabe-den nakletmiştir. Aynı şekilde İbrâhim en-Nehâî, (öl. 96/714) 'İkrime, (öl. 105/723) Hasen el-Basrî, (öl. 110/728) gibi tabînden ve el-Kisâî (öl. 189/805) Ebû 'Ubeyd (öl. 224/838) Zeccâc (öl. 311/923) İbn Ebî Hâtim (öl. 327/939), Ebû Cafer en-Nehhâs (öl. 338/949)⁶⁹ gibi tebe-i tabîin alimlerden de nakillerde bulunmuştur.⁷⁰

Hererî, özellikle yaradılış, Hristiyanlık ve Yahudilikle ilgili ayetlerin tefsirinde yer alan, kaynağı daha çok ehl-i kitap olan ve sahih kaynaklara dayanmayan isrâiliyat rivayetlerinde ihtiyatlı davranmıştır. Tefsirinde yer verdiği isrâiliyat türü haberleri, daha çok eleştirel bakış açısıyla değerlendirmiştir.⁷¹ Hererî, kıssaların geçtiği sûrelerde daha çok bunlardan çıkarılması gereken mesajlar ve alınması gereken ibretler üzerinde durmuştur.⁷²

Hererî, ilham, mükâşefe ve benzeri yollarla kalbe gelen manalarla Kur'an'ı tefsir etmek manasına olan işârî yorumlara kendi tefsirinde zaman zaman yer vermiştir. O bu konuda itidal yolunu tercih etmiş ve ayetlerin zahirî manalarıyla çelişecek işârî yorumlardan kaçınmıştır.⁷³

Ahkâmla ilgili ayetlerde fikhî izahlara detaylıca yer veren Hererî, öncelikle mezhep imamlarının konuyla ilgili görüşlerini aktarmış ve aralarından tercihte bulunmuştur.⁷⁴ Daha geniş malumat vermek istediği durumlarda özel başlıklar altında detaylı bilgilere yer vermiştir. Ahkâm ayetlerinin tefsirinde konuyla ilgili soru-cevap yöntemini de kullanarak izah ve tefsir alanını genişletmiştir. Hererî, ahkâm konusunda genellikle mezhepler üstü bir bakış açısıyla problemleri çözümlene yoluna gitmiştir.⁷⁵

İctimâî tefsire her fırsatta yer veren Hererî, modern dünyada Müslümanların karşılaştıkları sosyal hadiseler ve manevi buhranlara Kur'an perspektifinden çözüm önerileri sunmaya çalışmıştır.⁷⁶ Bu bağlamda kadın-

⁶⁷ Hererî, *Hadâik*, 4/226-227.

⁶⁸ Hererî, *Hadâik*, 16/ 20, 21; 17/11, 33.

⁶⁹ Hererî, *Hadâik*, 16/19, 20, 21, 23, 25, 26, 37, 196, 198, 204, 252, 305.

⁷⁰ Hererî'nin kıraat vecihlerini nasıl ele aldığıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Muhammed Asım Özmen, "el-Herari'nin *Hadâiku'r-Ravhi ve'r-rayhân fî Ravâbî Ulûmî'l-Kur'ân'ında Kırâat Tahlilleri (İsrâ ve Kehf Sûreleri Örneği)*", (Şanlı Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2020)

⁷¹ Hererî, *Hadâik*, 1/287.

⁷² Hererî, *Hadâik*, 1/325.

⁷³ Hererî, *Hadâik*, 20/213; 30/144-145

⁷⁴ Hererî, *Hadâik*, 7/139-142.

⁷⁵ Hererî, *Hadâik*, 4/161.

⁷⁶ Hererî, *Hadâik*, 4/338.

ların toplumdaki yerine değinmiştir. Müellif, itikâdî konuları değerlendirirken ehl-i sünnet bakış açısıyla hareket ederek fazla detaylandırmadan vermeye çalışmıştır.⁷⁷ Bu konuda zaman zaman farklı mezheplerden görüşlere de yer vermiştir. Daha sonra görüşler içinden tercihte bulunarak kendi görüşünü de açıklamıştır. Hererî, inanç konularına giren ayetlerin tefsirinde ibarenin ifade ettiği zahirî manaları öncelmiştir. Ayet metninin elvermediği bâtinî manalara ve öznellik taşıyan yorumlara meyletmemiştir.⁷⁸

4.5. İ'râb ve Gramer Tahlilleri

Hererî'nin tefsirinde üzerinde durduğu yöntemlerden biri de ayetleri gramer yani sarf ve nahiv açısından incelemesi olmuştur. Hererî, "İ'râb" başlığı altında ayetlerin gramer tahlillerini yapmıştır. İ'râb tahlilleri yaparken hiçbir kelimeyi atlamadan Kur'an'ın tamamını incelemiştir. İ'râbını açıklamadığı tek bir kelime kalmamıştır. Gramer konularını açıklarken dil bilim kaynaklarına fazla atıfta bulunmayan Hererî, sadece ihtilâflı yerlerde meşhur dil bilimcilerden nakillerde bulunmuştur.⁷⁹

4.6. Kelimelerin İştikâkı, Tasrîfi ve Lügat Manaları

Bu başlık altında ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojik ve filolojik tahlillerini yapan Hererî, istikâk ve tasrîf konularına önem vermiştir. Özellikle m'utellât kabilinden olan isim ve fiillerin tahlilinde gerekli olan sarf kurallarının nasıl uygulandığını izah etmiştir.⁸⁰ Kelimelerin lügavî ve istilâhî manaları üzerinde durmuş, çeşitli tahliller yapmıştır. Filolojik izahlarda zaman zaman Arap şiiiriyle de istişhatta bulunmuştur.⁸¹

4.7. Belâgat Konuları

Hererî, tefsir ettiği ayet gruplarında son başlık olarak fesahat ve belâgat konularını ele almıştır. İ'râb ve gramer gibi bütün kelimelerde olmasa da önemli gördüğü bazı terkiplerde belâgat nüktelerini ve bediî sanatları özet halinde açıklamıştır. Takdîm, te'hîr, iltifat, kasır, îcâz, itnâb mecaz çeşitleri istiâre ve muhassinât-ı bediîyye üzerinde durmuştur. Ayetlerdeki belâgat nüktelerini açıklarken Ebû Hayyân,⁸² Zemahşerî⁸³ ve Ebusuûd⁸⁴ gibi müfessirlerin tefsirlerine atıf yapmıştır.

⁷⁷ Hererî, *Hadâik*, 1/370; 28/250.

⁷⁸ Hererî, *Hadâik*, 4/36.

⁷⁹ Hererî, *Hadâik*, 1/152; 1/270.

⁸⁰ Hererî, *Hadâik*, 1/130; 12/201-202.

⁸¹ Hererî, *Hadâik*, 1/153.

⁸² Hererî, *Hadâik*, 4/32.

⁸³ Hererî, *Hadâik*, 1/244.

⁸⁴ Hererî, *Hadâik*, 4/323.

5. Âl-i İmrân Sûresinde Tefsir Yöntemini Uygulaması

Bundan önceki başlıklarda Hererî'nin tefsirinde takip ettiği yöntemi teorik olarak özetlemeye çalıştık. Bu başlık altında da onun tefsir yöntemini Âl-i İmrân sûresi bağlamında nasıl uyguladığını ortaya koymaya çalışacağız. Hererî, Âl-i İmrân sûresinin "sûreye giriş" kısmında sûrenin ismiyle ilgili herhangi bir açıklamaya yer vermeden doğrudan mekkî-medenî konusuna temas etmiştir. Bu bağlamda Âl-i İmrân sûresiyle ilgili şunları söylemiştir: "Bu sûre, hicretin dokuzuncu senesinde Medine'ye gelen Necdî Hristiyan heyetiyle yapılan görüşmeler esnasında nazil olduğu için ittifakla medenîdir."⁸⁵

Âl-i İmrân sûresinin ayetlerinin iki yüz, kelimelerinin üç bin dört yüz altmış, harflerinin de on dört bin beş yüz yirmi beş olduğunu kaydettikten sonra münâsebet konusunu ele alan Hererî, öncelikle bu sûrenin Bakara sûresiyle olan münâsebetini şöyle değerlendirmiştir:

"Bakara sûresi "*Sen bizim mevlamızsın/sahibimizsin, kafirlere karşı bize yardımını esirgeme*" niyazıyla sona erdiği için Âl-i İmrân sûresinde de kafirlere karşı Allah'ın inanana-lara nusretinin ne şekilde olacağı açıklanmıştır. Bu bağlamda Hz. Peygamber Necdî Hristiyan heyeti karşısında kuvvetli delillerle mücadele etmiş, onların inançlarının batıl ve asılsız olduğunu ispatlamıştır. Âl-i İmrân sûresi Hristiyanların ilah olarak inandıkları Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın yaratılmış olduklarını haber vererek, onların ilah olamayacağını ispatlamıştır. Bakara Sûresinin son ayetlerinde icmâlî olarak anlatılan iman esasları, Âl-i İmrân sûresinde tafsilatlı bir şekilde anlatılmıştır."⁸⁶

Hererî, Âl-i İmrân sûresindeki iki yüz ayeti anlam ve muhteva açısından yirmi aşamada tefsir etmiştir. Her bir aşamanın başında bir önceki ayet grubuyla olan münâsebetini de anlatmıştır. Müellif, Âl-i İmrân sûresinde yirmi bir yerde münâsebet konusunu ele almıştır.⁸⁷ Âl-i İmrân sûresinin tefsirinde dördüncü sırada nesih konusunu ele alan Hererî, bu sûrede beş ayetin mensûh olduğunu söylemiştir. Daha sonra mensûh ayetleri kendilerini nesheden ayetlerle beraber açıklamıştır.⁸⁸

Âl-i İmrân sûresinin 7. ayetinin tefsirinde muhkem-müteşâbih konusunu ele alan Hererî, bu kavramların lügavî ve ıstîlâhî anlamları üzerinde durduktan sonra Nisâ sûresinin 171. ayetini⁸⁹ müteşâbihe örnek vermiştir. Hz. İsa hakkında yanlış inançlarından ötürü Hristiyanlara reddiye olarak gelen

⁸⁵ Hererî, *Hadâik*, 4/166.

⁸⁶ Hererî, *Hadâik*, 4/166.

⁸⁷ Hererî, *Hadâik*, 4/247.

⁸⁸ Hererî'ye göre Âl-i İmrân sûresindeki mensûh ayetler beştir. Bunlar; 1. Âl-i İmrân 3/20. ayettir. Bu ayet, seyf ayeti olarak bilinen Tevbe Sûresi 9/5. ayetle mensûhtur. 2. Âl-i İmrân Sûresi, 3/86. ayettir. 3. Âl-i İmrân Sûresi, 3/87. ayettir. 4. Âl-i İmrân sûresi, 3/88. ayettir. Bu ayetler, Âl-i İmrân sûresi, 3/89 ayetle mensûhtur. 5. Âl-i İmrân sûresi 3/102. ayettir. Bu ayet Tegâbun sûresi 64/ 16. ayetle mensûhtur. Hererî, *Hadâik*, 4/167-168.

⁸⁹ يا اهل الكتاب لا تغلوا في دينكم ولا تقولوا على الله الا الحق انما المسيح عيسى ابن مريم رسول الله وكلمته التي القاها الى مريم وروح منه فامنوا بالله ورسوله ولا تقولوا ثلاثة انتهوا خيرا لكم انما الله واحد سبحانه ان يكون له ولد له ما في السموات وما في الارض وكفى بالله عكبا en-Nisâ, 4/171.

bu ayetin bağlamına dikkat çekmiştir.⁹⁰ Âl-i İmrân sûresinin ilk seksen ayetindeki sebab-i nüzulün, Necrân Hristiyanları adına Medine'ye gelen heyetle yapılan görüşmeler ve tartışmalar olduğunu söyleyen Hererî, tartışmaların merkezinde tevhid inancı ve onların Hz. İsâ hakkındaki batıl inançları ve asılsız iddiaları olduğunu bildirmiştir.⁹¹

Âl-i İmrân sûresi bağlamında öncelikle Hz. Meryem'in doğumu ve Hz. Zekeriya'nın himayesinde büyümesiyle ilgili 33-37. ayetlerin tefsirinde isrâiliyat türünden haberlere yer veren Hererî, bu haberlerin asılsız olduğu üzerinde durmuştur.⁹² İsrâiliyatın kabulündeki esas ölçünün sıhhati bilinip Kur'an'a ve Hz. Peygamberin sünnetine aykırı olmayanlar olduğunu söyleyerek her fırsatta isrâiliyatı reddeden tutumunu ortaya koymuştur.⁹³

Hererî, Âl-i İmrân sûresinde izaha muhtaç bazı kelimelerin sarf ve iştikak yönlerini açıklarken التورة والانجيل kelimelerinin iştikaklarıyla ilgili tahliller yapıp bunlar arasında tercihte bulunmuştur.⁹⁴ الفرقان⁹⁵ المناب⁹⁶ يسار⁹⁷ عون⁹⁸ gibi kelimelerin iştikak ve tasrifleriyle ilgili açıklamalara yer vermiştir.

Hererî, ayetlerin gramer ve i'rab tahlillerini yaparken cumhurun görüşlerinin yanı sıra nahiv imamlarının görüşlerine de yer vermiştir.⁹⁹ Hererî'nin tefsirinde i'râbı nasıl ele aldığını göstermesi açısından Âl-i İmrân sûresi 8. ayetindeki i'râb tahlilini görmek bu konuda bize bir fikir verecektir. Bu ayette ربا muzâf muzâf olup, nidâ cümlesi mukadder bir fiilin mekûlül-kavli olmakla nasb konumundadır. لا تزغ cumlesinde لا duâ makamında olup, تزغ meczûm muzari'dir. Fiilin fâili Allah'a rucû' eden müstetir zamirdir. مفلولنا mefûlüh bih olmakla mensûb olup izâfet terkididir. Cümlenin tamamı nidânin cevabı olmakla nasb makamındadır. بعد kendisinden önceki fiile bağlı olarak zarf olmakla mensûbdur. اذ muzâf ile muzâf ileyh arasında manası olmayan zâid harftir. هديتنا fiil, fâil ve mefûlden oluşan fiil cümlesi olup, muzâf ileyh olmakla mecrûrdur. لنا وهب vâv atif için olup هب emir sığası duâ makamındadır. Fâili Allah'a rucû' eden müstetir zamirdir. لنا câr ve mecrûr olup kendisinden önceki fiile bağlıdır. ما'tûf cümle nasb mahallindedir. من cer harfi, لندك sükûn üzerine mebnî, cer mahallinde mekan zarfı olup muzâftır. رحمة mefûl

⁹⁰ Hererî, *Hadâik*, 4/180.

⁹¹ Hererî, *Hadâik*, 4/169, 170.

⁹² Hererî, *Hadâik*, 1/287, 325; 13/ 300-303.

⁹³ Hererî, *Hadâik*, 4/281.

⁹⁴ Hererî, *Hadâik*, 4/193.

⁹⁵ Hererî, *Hadâik*, 4/193.

⁹⁶ Hererî, *Hadâik*, 4/193.

⁹⁷ Hererî, *Hadâik*, 5/97.

⁹⁸ Hererî, *Hadâik*, 5/329.

⁹⁹ Hererî, *Hadâik*, 4/236.

bih olmakla mensûbdur. *انت الوهاب* ان ismini nasb, haberini rafî' eden harftir. *ك* mahallî i'râbı nasb olan muttasıl zamirdir. *انت* tekit için zamir-i fasıldır. *الوهاب* haber makamında merfû' konumundadır. İsim cümlesi mekûlü'l-kavl olmakla nasb mahallindedir.¹⁰⁰

Hererî, *Hadâik* tefsirinde şiirle istişhâda önem vermiştir. Âl-i İmrân sûresinde şiiri nahiv kaidelerini ispat için getirdiği gibi¹⁰¹ garip bir kelimenin manasını ispat için ya da sarf kaidelerini ispat için de getirmiştir.¹⁰²

Tefsirinde belâgat konularına da yer veren Hererî, Âl-i İmrân suresinde takdîm, te'hîr, tenkîr, ta'rîf,¹⁰³ tekrâr,¹⁰⁴ iltifât¹⁰⁵ itnâb tekit, takrîr,¹⁰⁶ zamir yerinde ismi zâhir getirilmesi,¹⁰⁷ istiâre¹⁰⁸ mecâz-ı mursel¹⁰⁹ kinaye,¹¹⁰ mecâz çeşitleri¹¹¹ cinâs,¹¹² tûbâk/tezâd,¹¹³ mukâbele, cemi'¹¹⁴ ve tebkît gibi¹¹⁵ sanatların varlığına işaret etmiştir.

Hererî, Âl-i İmrân 3. ayette *نزل الكتاب* cümlesinde yer alan fiildeki kıraat farklılıklarına,¹¹⁶ 12. ayette *ستغلبون وتحشرون* fiillerinin kıraat-ı aşere imamlarından gelen farklı kıraat vecihleriyle anlam ve i'râb ilişkisine¹¹⁷ 13. ayette *يرونهم مثلهم* cümlesindeki fiilin kıraat vecihlerine¹¹⁸ değinmiştir. 27. ayette geçen *تخرج البيت* cümlesinde farklı vecihlerin manayı etkilemediğini,¹¹⁹ 36. ayette *والله أعلم بما وضعت* cümlesinde geçen *وضعت* fiilinde biri şâzz diğerleri sahih olmak üzere üç kıraat veçhinin olduğunu, ifade ettikleri muhtemel manalarıyla birlikte açıklamıştır.¹²⁰

Âl-i İmrân Sûresi 8, 31, 38. ayetlerin tefsirinde işârî yorumlarda zahîrî ve işârî manaları birlikte zikretmiştir.¹²¹ 142. ayetin tefsirinde ise ibadet ve

¹⁰⁰ Hererî, *Hadâik*, 4/191, 192.

¹⁰¹ Hererî, *Hadâik*, 4/361.

¹⁰² Hererî, *Hadâik*, 4/373; 5/222, 329, 342.

¹⁰³ Hererî, *Hadâik*, 4/221.

¹⁰⁴ Hererî, *Hadâik*, 4/271.

¹⁰⁵ Hererî, *Hadâik*, 4/272.

¹⁰⁶ Hererî, *Hadâik*, 4/272.

¹⁰⁷ Hererî, *Hadâik*, 5/47.

¹⁰⁸ Hererî, *Hadâik*, 5/48.

¹⁰⁹ Hererî, *Hadâik*, 4/245.

¹¹⁰ Hererî, *Hadâik*, 4/324.

¹¹¹ Hererî, *Hadâik*, 5/259, 331.

¹¹² Hererî, *Hadâik*, 4/222.

¹¹³ Hererî, *Hadâik*, 4/271.

¹¹⁴ Hererî, *Hadâik*, 4/351.

¹¹⁵ Hererî, *Hadâik*, 4/375.

¹¹⁶ Hererî, *Hadâik*, 4/172, 173.

¹¹⁷ Hererî, *Hadâik*, 4/200.

¹¹⁸ Hererî, *Hadâik*, 4/201.

¹¹⁹ Hererî, *Hadâik*, 4/254.

¹²⁰ Hererî, *Hadâik*, 4/277.

¹²¹ Hererî, *Hadâik*, 4/182; 4/262; 4/284, 285.

çalışma hayatındaki denge üzerinde durarak her türlü aşırılıktan uzak dengeli ve mutedil bir hayat tarzının olmasının üzerinde durmuştur.¹²²

Hererî, *Hadâik* tefsirinin farklı yerlerinde ictimâî tefsire yer vererek modern dönemin getirdiği ictimâî ve sosyal olaylara çözümler getirmeye çalışmıştır.¹²³ Âl-i İmrân sûresinde mubâhele ayeti olarak da anılan 61. ayetin tefsirini yaparken İslam toplumunda kadının rolüne ve kendilerinden nelerin beklendiğine temas ederken şunları söylemiştir:

“Hz. Peygamber Medine'ye gelen Hristiyan heyetle son görüşmeye giderken kendi heyeti içinde kadınlara da yer vermiştir. Allah Resulünün bu uygulaması kadınların da toplumu ilgilendiren konularda erkeklerle beraber yer alabileceklerini göstermektedir. Fakat asr-ı saadetten sonra İslam dünyasında kadınlar çoğunlukla hem dini konularda hem de toplumu ilgilendiren diğer problemlerin çözümünde erkeklerin yanında aktif olarak yer alamamışlardır. Kadınların çoğu ya şehirlerde günlerini gezinti, alışveriş ve israfa varan faydasız işler peşinde koşarak, ya da köy yerlerinde eğitimden ve toplumun problemlerinden habersiz bir halde ev işlerinde ya da ziraat işlerinde çalışmaktadırlar. Bu gibi ortamda büyüyen çocuklar da çok kere İslam ahlakından ve faydalı eğitimden uzak kalmaktadırlar.”¹²⁴

Bu durumun son dönemde değişmeye başladığını söyleyen Hererî, sivil toplum kuruluşlarının özellikle kadınların eğitim ve öğretim başta olmak üzere sosyal hayatı ilgilendiren konularda erkeklerle aynı haklara sahip olmalarının gerekliliğini savunduklarını söylemektedir. Fakat bu kuruluşların faaliyetlerini yürütürken dini hassasiyete riayet etmeleri gerektiği uyarısını da yapmaktadır.¹²⁵ Hererî, toplumu ilgilendiren sosyal problemlere Âl-i İmrân, 187. ayette de işaret etmiştir.¹²⁶

Hererî, Âl-i İmrân sûresinde, ahkâm ayetlerinin tefsirinde ibadetleri ve muâmelâtı ilgilendiren fikhî konulara da temas etmiştir. 97. ayetin tefsirinde “*Hacla İlgili Fikhî Hükümler*” başlığı altında haccın farz olması için gereken şartları izah etmiştir. Haccın farz olma şartlarından biri olan “istitâat/güç yetirme” konusunda mezhep imamlarının görüşlerini aktardıktan sonra, “binek ve yeterli miktarda azık” şartını açıklarken hacca gidecek kişinin pasaporta sahip olmak, uçak ve benzeri ulaşım vasıtalarıyla gidebilmek için bilet temin edebilmek, devletin kendisinden talep ettiği resmi evraka sahip olmak gibi şartları da yerine getirmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu şartlara sahip olmayanlara haccın farz olmadığını söylemiştir.”¹²⁷

¹²² Hererî, *Hadâik*, 5/170.

¹²³ Demirci, *Tefsir Tarihi*, 238.

¹²⁴ Hererî, *Hadâik*, 4/338.

¹²⁵ Hererî, *Hadâik*, 4/338.

¹²⁶ Hererî, *Hadâik*, 5/314-315.

¹²⁷ Hererî, *Hadâik*, 5/24, 526.

Hererî, Âl-i İmrân sûresinin 130. ayetinin tefsirinde ribâ/fâizle ilgili uzunca izahlar yapmıştır. İslam hukukunda haramların bizatihi haram yani haramlığı kendisinden ve ligayrihî haram yani başka bir şey sebebiyle haram olmak üzere iki kısım olduğunu söylemiştir. Müfessir, günümüzde sıklıkla uygulanan fâiz karşılığında borçlanmak manasına gelen “ribe'n-nesîfe” yani borç faizinin birinci kısım haramlardan olup, ancak zaruret ve zorunluluk halinde mubah olabileceğini dile getirmiştir. O, bu değerlendirmesinden hareketle, Müslümanların ihtiyaç ve zaruret halinde faizli kredi almaları durumunda manevî sorumluluğun borcu verenin değil, alanın üzerinde olacağını savunmuştur.¹²⁸ Fakat bu ayetin nüzul ortamında, sahabenin Yahudilerden faizle malzeme alarak savaşa gitmeleri üzerine indiği, müfessirin gözünden kaçmıştır. Hererî, “ribe'l-fadl” yani alışveriş faizini de ligayrihî haramlar kategorisinde değerlendirerek bu tür faizli işlemleri de zaruret ilkesi dahilinde mübah olabileceğini açıklamıştır.¹²⁹

İtikâdî ve kelâmî tartışmaların Hererî'nin tefsirinde yer aldığını daha önce ifade etmiştik. Âl-i İmrân 103. ayetin tefsirinde, insanların ihtilaf ettiği konuları iki temel alana hasretmiştir. Bunlardan birincisi, topluma zarar vermeyen, aksine gelişmesine sebep olan kişisel anlayış ve kavrayışlardaki ihtilaflardır. Diğeri ise dinî konulardaki anlaşmazlıklar ve ihtilaflardır. Hererî, bu bağlamda dinî konularda kesin delile dayanmadan insanların kendi indî mülahazalarını topluma dayatmalarının yıkıcı bir etkiye sahip olduğunu söylemiştir. Böylesi bir tutumun müçtehit imamların yolu olmadığını, sonraki insanların kuru taklit ve asılsız iddiaların peşine düşerek takındığı bir tavır olduğunu söylemiştir. İnsanların özellikle inanç konularında birbirinden farklı ve birbirini suçlayan fırkalara ve mezheplere ayrıldığını sözlerine eklemiştir.¹³⁰

Hererî, Kur'an'da müteşâbih ayetlerin bulunmasının sebeplerinden birinin de insanların akıllarını kullanmak ve düşünmeye yönelmelerini temin etmek olduğunu bildirmiştir. Bu bağlamda nassları anlamada aklın yapıcı rolüne ve etkisine dikkat çekmiştir.¹³¹ Hererî, Âl-i İmrân sûresinin 55. ayetinin tefsirinde Hz. İsa'nın ahir zamanda yeryüzüne inmesiyle ilgili tartışmaları anlatırken, cumhurun görüşlerinin aksine Hz. İsa'nın her insan gibi vefat ettiğini, ruhunun Allah katında yüce makamlara yükseltildiği görüşünü savunmuştur.¹³²

¹²⁸ Hererî, *Hadâik*, 5/118.

¹²⁹ Hererî, *Hadâik*, 5/118.

¹³⁰ Hererî, *Hadâik*, 5/35.

¹³¹ Hererî, *Hadâik*, 4/184, 185.

¹³² Hererî, *Hadâik*, 4/332, 333.

Sonuç

Hererî, 20. yüzyılın ortalarında Etiyopya'nın Harar bölgesinde dönemin şartları ve imkanları dahilinde eğitimini tamamlamış ve kendini multidisipliner bir alim olarak yetiştirmiştir. Yirmi yılı aşkın eğitim yolculuğundan sonra yaşadığı coğrafyanın genç dimağlarına ilim, irfan ve güzel ahlak aşılamak için uzun zaman müderris olarak çalışmıştır. Ders halkasına dahil olan binlerce öğrenci, onun ilim ve irfanından istifade etmiştir. Yaşadığı bölgede çıkan iç karışıklıklar sebebiyle ülkesini terk etme zorunda kalarak Mekke'ye yerleşmiş ve ilmî çalışmalarını orada sürdürmüştür.

Arabî ve şerî ilimlerin birçok alanında onlarca eser kaleme almıştır. En önemli teliflerinden olan *Hadâik* tefsirini, dirayet ve rivayet üsluplarını birleştirerek klasik yöntemlerle telif etmiştir. Tefsirini yazarken çok yönlü kaynak kullanarak güncel yöntemlerden de istifade etmiştir. Tefsirinde kendinden önceki dönemlerde yazılan eserlerin ilmî tecrübe ve mirasından istifade ederek kendine özgü bir yöntem oluşturmaya çalışmıştır.

Hadâik tefsiri, 'ulûmü'l-Kur'an, tefsir usulü ve tefsir tarihiyle ilgili birçok konuyu da bünyesinde barındırdığı için ansiklopedik bir mahiyet arz etmektedir. Bu tefsiri okuyanlar başka kaynaklara başvurma ihtiyacı duymazlar. Ayetler ve sûreler arasındaki münasebetten farklı kıraat vecihlerine, i'râbdan belâgata, şiirle istişhaddan kelimelerin iştikâkına, lügavî tahlillerden neshe, itikâdî konulardan akhâma, içtimâî ve işârî tefsirden Kur'an'ın i'cazına kadar Kur'an'da murad-ı ilahinin insan gücü nispetinde bulunup ortaya çıkarılmasına yardımcı olacak konulara yer vermiştir.

Hererî, tefsirinde kendine özgü bir yöntem geliştirmiş ve sureleri genel olarak altı ana başlık altında incelemiştir. Bunlar, sûreye giriş, sûreler ve ayetler arasındaki münâsebet, nüzul sebepleri, tefsir ve kıraat vecihleri, i'râb, ve belâgat vecihleridir. Hererî, tefsirinde duygulardan ziyade insan aklına ve ruhuna hitap etmeye çalışmıştır.

Hererî, *Hadâik* tefsiriyle tefsir literatürüne çok büyük katkılar sunmayı başarmış bir müfessirdir. Onun tefsirini okuyan, farklı kaynaklardan elde edilmiş, sıhhatine güvenilir önemli bilgileri elde etmiş olur. Hererî'nin geçmişten gelen klasik ilmi anlayışa vukûfiyeti ve yaşadığı dönemin gelişmelerinden haberdar olması, kendisine geniş bir alanda her iki anlayış arasında analiz ve sentez yapma imkânı vermiştir. O, maziyle günümüz ilmî anlayışları arasında bir köprü görevi ifa etmiştir.

Kaynakça

- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2. Basım, 2010.
Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: MÜİFVY, 22. Basım, 2014.

- Gökkır, Necmettin. “Modern Türkiye’de Kur’an’a Yaklaşımlar” *Tefsire Akademik Yaklaşımlar*. 2 Cilt. ed. Mehmet Akif Koç-İsmail Albayrak. 2/187-222. Ankara: Otto Yayınları, 1. Basım, 2013.
- Hererî, Muhammed el-Emîn. *el-Kevkebu’l-vehhâc ve’r-ravdu’l-behhâc fî şerhi Sahîhi Muslim b. el-Haccâc*. 26 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Minhâc, 1. Basım, 2001.
- Hererî, Muhammed el-Emin. *Hadaiki’r-ravh ve’r-rayhân fî ravâbî ‘ulûmi’l-Kur’an*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1. Basım, 2001.
- Hererî, Muhammed el-Emîn. *Mukadimetü’t-tefsîr el-musemmât nüzüle kirâmi’d-diyfân fî sâhati Hadâiki’r-ravh ve’r-rayhân*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru Tavki’n-Necât, 1. Basım, 2001.
- Özmen, Muhammed Asım. “*el-Herari’nin Hadâiku’r-Ravhi ve’r-rayhân fî Ravâbî Ulûmi’l-Kur’ân’ında Kırâat Tahlilleri (İsrâ ve Kehf Sûreleri Örneği)*”. Şanlı Urfa: Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2020.
- Polat, Fethi Ahmet. “Dirayet Ağırlıklı Tefsirler” *Tefsir El Kitabı*. ed. Mehmet Akif Koç. 177-212. Ankara: Grafiker Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru’l-menâr*. 12 Cilt. Kahire: Matbaatu’l-Menâr, 1. Basım, 1954.
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*. Ankara: DİB Yayınları, 1. Basım, 2009.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve’l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru’l-Hadîs, 1. Basım, 1426/2005.
- Zürkânî Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü’l-irfân*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1. Basım, 1988.